

Svatý Jene,
 Svátý Jene, i Ty, Usmívavá,
 Svátý Benedykte,
 Svátý Bernarde,
 Svátý Dominyku,
 Svátý Františku,
 Svátý Upolíne,
 Všichni svatí kněží a Jáhenové,
 Svátá Maří Magdaleno,
 Svátá Háto,
 Svátá Lucye,
 Svátá Anežko [...],
 Svátý Upálení,
 Svátý Pokoušený,
 Svátý Státý,
 Svátý Pokoušený,
 Svátý Upálení,
 Svátá Aglajo,
 Travní mürko,
 Svátý Upolíne,
 Svátý Ocué,
 Korjuško,
 Očesku větve bahenní,
 Pomodlím se,
 Pomodlím se při rytině Ultima Thule,
 Pomodlím se slova,
 Pomodlím se za sebe

(Wernisch 1967: 61—62)

Kázání (homilie), další typický žánr kostelní literatury, se přibližuje spíše žánrům naučným (traktát, ale také list apod.). Subžánrem klíčového žánru starší, zvláště barokní literatury, jemuž je v teologickém prostředí věnována vlastní disciplína, homiletika, je tzv. **kapucínáda** či **kapuciniáda** (podle kapucínů), burleskní podoba kázání zaměřená na prostý lid a tematicky na líčení pekelných hrůz. Kázání je v současnosti méně produktivní, přece se ovšem vyskytuje jak v „klasické“ podobě (S. Karásek, T. Halík), tak i v podobě estetizované a dokonce fikcionalizované; typická jsou kázání parodická (karnevalová středověká literatura atd.). Nezanedbatelné rysy kázání nese například Hrabalův román *Obsluhoval jsem anglického krále* (1971), v němž titulní hrdina a vypravěč zahajuje každou kapitolu týmiž slovy: „Poslouchejte dobře, co vám teď povím.“ Sbirka kázání se nazývá **postila** (umělecky ji využil např. J. Váchal).

Možnosti fikcionalizace a zhodnocení v beletrii neujde nakonec ani sám **mešní řád**, tedy liturgicky závazný pořad replik kněze, ministrantů a lidu (včetně sborových zvolání, tzv. aklamací, a ustálených odpovědí lidu na řeč kněze, tzv. responzí). Tak například dekadentní básník Josef Šimánek ve své sbírce *Božstva a kultury* (1910) uveřejnil báseň „Astartina mše“, která je postavena na půdorysu mešního řádu, a — v duchu dekadentní poetiky — je parodicky převedena do podoby jaksi neurčitěho orgastického satanismu.

Z hlediska významu pro beletrii zaujímá v rámci kostelní literatury zcela mimořádné místo **legenda** (z lat. *legenda*, pasivní gerundivum *legere*, „číst“, „přednášet“, tj. „to, co má být [při mši] čteno“; synonymně se užívá pojem **hagiografie**, řec. *hagios*, „svatý“, a *grafō*, „píši“). Sama o sobě představuje „čistý“ žánr kostelní literatury a zároveň v rámci kostelní literatury jediný žánr čisté epiky. Jak etnografie, tak literární věda legendu často vřazuje do folklorní literatury; to není přesné, legenda do folkloru nepatří ani významově, ani svou poetikou (vymyká se některým rysům typickým pro folklor), ani geneticky (není nutně „lidová“, mívá autora, srov. *Palestiniští mučedníci* Eusebia z Kaisareie, poč. 4. stol., Theodorotovu *Náboženskou historii o syrských poustevníkůch*, 5. stol., nebo slavnou *Legendu aureu* Jakuba de Voragine, 1260—1267). Důvodem pro spojování folkloru a legendy je dějová schematičnost a migrace motivů a také těsná souvislost legendy s **pověstí** (přechodný žánr je posvátná pověst, v níž se pověst i legenda stýkají). Společné rysy obou žánrů — zakotvení v konkrétním čase i místě — však spojuje nejen legendu a pověst, ale také například kroniku. Nejen legenda jako taková, ale dokonce ani legenda středoevropská není vázána jen na křesťanskou oblast: přípomněme například židovské legendy sebrané do sbírky *Devět bran: Chasidů tajemství* J. M. Langer (viz pozn. 2 na s. 162).¹⁴

Legenda je vlastně specifický typ biografie (*vita*; viz kap. 10); v jejím rámci je vydělena závazným typem hlavní postavy (světec či skupina světců — kupříkladu legenda o sedmispátcích — či dokonce věc: legenda o dřevu sv. Kříže) a sevrěnou kompozicí (život, umučení, zátrasy dané postavy). Latinský ekvivalent — *vita et passio et miracula* — se často užívá jako incipit legendy a legenda jím bývá i označována: tzv. *Kristiánova legenda*, asi 10. století, je též známa jako *Život a umučení svatého Václava a jeho babičky svatě Ludmily*, tj. *Vita et passio sancti Vencaslai et sanctae Ludmilae aviae eius*. Od latinského *passio* je odvozen český termín **pašije** (vyprávění o utrpení a smrti Kristově, respektive mučedníků; slovo „pašije“ původně označovalo evangelijní vyprávění, ale označuje

¹⁴ Pro úplnost zbývá dodat, že z literárního hlediska mohou být jako specifický typ legendy vylíčeny i legendy pravoslavné s hrdinou jurodivé postavy; srov. v češtině dostupný výbor *Smích a běs: Staroruské hagiografické příběhy* (ed. D. Hodrová, Praha: Odeon, 1988).

v další fázi dochází i ke změně postavy — svěťce nahrazuje „běžná“ postava (Škvorického *Legenda Emöke*), někdy dokonce s vlastnostmi spíše negativními (B. Hrabal, *Morytáty a legendy*, 1968; J. Roth, *Legenda o svatém pijanovi*, 1939; R. Nenadál, „Legenda o té oběšené od Tří pavích per“ in *Rakvářova dcera a jiné prózy*, 1985).

Rozpětí mezi legendou-fikcí a legendou-literaturou faktu je v zásadě totožné s rozpětím mezi legendou pevně ukotvenou v kanonizovaných literárních postupech (především kompozičních), kde je historiografická přesnost setřena na úkor čistoty žánru,¹⁸ a legendou jako svěbytnou historickou studií. Příkladem takové legendy je *Světlo ve tmách* (exilové 1988, doma 1991) Jaroslava Durycha, vyprávění o blahoslavené Zdislavě z Lemberka (svatořečena 1995), které se neřídí hagiografickou literární tradicí, ale historiografickými zákonitostmi.

Jako ukázkou tiskneme legendu o sv. Pankráci z *Legendy aurey* Jakuba de Voragine. Datum v názvu odkazuje na svátek svěťce v liturgickém kalendáři; text má dokonale kompoziční *vita et passio et miracula*, poslední věta nese etiologický (zakládající) motiv:

Svatý Pankrác (12. 5.)

Pankrác se narodil velmi vznešeným rodičům. Když ztratil ve Frýgii otce a matku, zůstal v péči svého strýce Dionysia. Oba se vrátili do Říma, kde měli velký majetek. Na jejich statku se skrýval papež Kornelius s věřícími. Od tohoto Cornelia přijali řečený Dionysius a Pankrác křesťanskou víru. [...] Pankrác byl jat a předveden před císaře. Císař řekl Pankráci, jemuž bylo tenkrát asi čtrnáct let: „Chlapečku, dám ti radu, abys nezemřel špatnou smrtí, neboť se vzhledem k svému mládí snadno dáš oklamat. Protože jsi ze vznešeného rodu a syn člověka, který mi byl velmi drahý, žádám tě, abys ustoupil od oně pomatenosti, abych tě mohl mít jako svého syna.“

Pankrác mu odpověděl: „Třebaže jsem tělem dítě, mám srdce starce a milost mého pána. Ježíše Krista mají pro nás vaše hrozby tak malou cenu jako tato malba, na niž se díváme. Tví bozi, které cítíš mě vybízíš, byli podvodníci a prznitelé vlastních sester a nešetřili ani své rodiče. [...] Divím se, jak je to možné, že se nestydíš cítit takové bohy!“

Císař se styděl, že podlehl chlápce, a dal ho stít na Aureliově silnici asi v roce dvoustem osmdesátém sedmém. Jeho tělo s péčí pochovávala Cocavilla, manželka senátora.

i liturgická čtení, zbeletrizování dané látky a také hudební skladby s tímto tématem; hlavně se však užívá pro zdramatizování dané látky — pašjové hry jako typ náboženského lidového dramatu, srov. zde 12.3 —, a ukazuje tak příchylnost legendy k **dramatu a k dialogu**). Někdy se legendy dělí na typ **passio** (z lat. *passio*, „utrpení“; legendy typu *passio* se týkají mučedníků, tj. těch, kteří za víru dali život) a typ **vita** (týkající se významů; *vita* = lat. „život“).

Z genologického hlediska leží legenda především na průsečíku dvou os: (1) legenda „kostelněliterární“, církevní — legenda secularizovaná a (2) legenda fikční — legenda literatury faktu (historiografická).

I „kostelněliterární“ legenda je však z literárního hlediska do určité míry dvojdomá: na jedné straně je zakotvena v církevním, tj. dogmaticky závazném prostředí, na straně druhé v čisté epice, mnohdy dokonce se zřetelnými prvky mimodogmatickými, respektive protidogmatickými, jako je výrazná a na sebe samu pozornost strhující dějovost, pronikání vlastenecké tendence (scéna z „Legendy o sv. Prokopu“ J. Vrchlického, ve sbírce *Mythy*, 1879, kdy sv. Prokop holi vyhání Němce ze svého kláštera), mimokřesťanská mytologie (srov. pohanské bohy v téže legendě), ba dokonce motivy erotické.¹⁵ „Církevní půl“ legendy (její fundace v kostelní literatuře) se dotýká **apokryfů** (legendy o Panně Marii), ale její názvuky nalezneme i v *Bibli* samotné (zvl. v evangeliích a skutcích apoštolů).

Církevní legenda — geneticky starší — sdílí posvátný charakter mýtu a jeho závaznost. Téma legendy je totiž také posvátné, to, o čem vypráví, má zakládající povahu: od té doby jsou věci tak a tak (dějí se zákrasy s daným světcem spjaté, legenda často vysvětluje jevy okolního světa: údolí u Sázavy, které dle legendy vyoral dábel zapřažený sv. Prokopem, je stále k vidění). Legendu nelze vyprávět libovolně: existují závazné předlohy „světců a výjevů z historie spásy“, shromážděné do tzv. **hermeneí** (vzorníků); „jen taková „kanonizovaná“ podoba může mít charakter relikvie“.¹⁶ K hagiografickým žánrům patří také tzv. **zrcadlo**, středověký typ životopisu, „který systematicky podává události ze života svěťce tak, aby vytvořil jeho dokonalý obraz. Tedy zrcadlo, ve kterém by čtenář mohl hledat svou vlastní identitu“.¹⁷

Spolu s odklonem legendy od čistě kostelní literatury a s její sekularizací nastává rozvolnění jejích žánrových hranic a přechod k jiným žánrům: nejprve rozbitím kompozice „čisté“ legendy (*vita et passio et miracula*),

15 U téhož Vrchlického: „... svatá Lada / v lesku nesmrtelné krásy, / Nadra měla obnažena, / plný bok jen zadřezoval / průhledný šat, že se nesve / k jejím nohám jako oblak“ (Vrchlický 1955: 75). Neopomítnutelný erotický náboj však mají i klasické legendy počátku letopočtu (sv. Barbora) a středověké, srov. např. líčení muk sv. Kateřiny v českém *Životě svaté Kateřiny*, 2. polovina 14. století, s explicitním popisem jejího „bělúcieho, nahého těla“ (vv. 2329—2330; Vážný — Petrů [eds.], 1999: 799).

16 Hlaváčková 1994: 86.

17 Štivar 2003: 8.

18 Pro středověkého člověka tomu však bylo naopak: právě čistota žánru — opakování totožného kompozičního a motivického půdorysu — byla zárukou historiografické hodnověrnosti; srov. citát z Gureviče na začátku kap. 10.

Jestliže chtěl někdo křivě přísahat u jeho hrobu, jak říká Řehoř Tourský, dříve než přistoupil k mřížce chóru, buď náhle zešlel, neboť ho posedl ďábel, nebo padl na zem a byl na místě mrtev.

Dva lidé měli velký spor a soudce nebyl vůbec schopen určit, kdo je vinen. Veden snahou po spravedlnosti přivedl tedy oba k oltáři svatého Petra a tam donutil viníka, aby svou nevinu, které se dovo-
lával, stvrdil přísahou, a žádal apoštola, aby nějak ukázal pravdu. Když onen člověk složil přísahu a nic zlého se mu nestalo, soudce, přesvědčen o jeho špatnosti a veden snahou po spravedlnosti, zvolal: „Tento Petr je příliš starý nebo příliš shovívavý. Pojdme k mladému Pankráčovi a požádejme o rozhodnutí jej.“ Když přišli k jeho hrobu a viník se opovážil falešně u něj přísahat, nemohl z něho odtáhnout ruku a zemřel tam. Proto dnes mnoho lidí zachovává zvyk, že se nad ostatky svatého Pankráče skládá přísaha v těžkých sporech. (Voragine 1998: 176)

12. Folklorní literatura

Lidová kultura má dvě základní vrstvy, hmotnou a duchovní. Duchovní kultura vedle náboženských, ideových aj. systémů obsahuje také **folklor** (angl. *folk*, „lid“, a *lore*, „nauka“, tj. „lidová moudrost“), soubor uměleckých projevů, „žánrů a komunikačních procesů, které tvoří dlouhodobě přetrvávající otevřenou strukturu stereotypů v rámci [...] lidové tradiční kultury, v níž vznikly“. Folklor zahrnuje všechny umělecké druhy, tedy i literaturu. Literární věda užívá dva pojmy, „**lidová slovesnost**“ a „**folklorní literatura**“; oba označují totéž, každý však zdůrazňuje jiný aspekt: „slovesnost“ akcentuje mluvenou část literatury (oproti písemně fixované), a tím rozšiřuje etymologicky chápaný pojem „literatury“ (od lat. *littera*, „písmeno“, tj. jen písemně fixované texty, písemnictví) o texty nezapsané, adjektivum „folklorní“ zdůrazňuje vázanost k tzv. prostému lidu (srov. synonymum **lidové podání**). Někdy se užívá pojem „orální literatura“, tj. mluvená literatura; tento termín je etymologicky paradoxní, ukazuje ale rozšíření pojmu „text“ i na jeho mluvenou podobu.

Z hlediska literárněvědného, respektive genologického, je folklorní literatura souhrnem mnoha žánrů, jež se několika znaky vymezují proti literatuře autorské: v prvé řadě anonymní autorství, chybějící písemná fixace a tím daná vysoká variabilita (neexistence kanonické verze), výrazné pojení s daným etnikem a kumulace funkcí (viz dále). Folklorní literatura se tradičně asociuje s vesnickým prostředím; folklor je sice z určitých příčin (tradicionalismus, menší napojení na vysokou kulturu a vzdělání, sepětí s přírodou atd.) pro venkovské prostředí typičtější, nicméně některé žánry jsou volně rozloženy ve vesnickém i městském prostředí a některé jsou typické právě pro město (pověsti, tzv. *urban legend*).

Do genologického systému je folklorní literatura zapojena na jedné straně dotykem se žánry vysoké literatury, zvláště staršími (exempla, gesta, legendy, rytířská epika, knížky lidového čtení s fabulemi totožnými s pověstmi, například *Opatovický poklad*; viz níže), na nichž částečně parazituje, využívá jejich motivy i celé fabule, jež absorbuje a přetváří. Na druhé straně se folklorní literatura stýká s žánry nízké literatury (viz kap. 14.3), s nimiž může dokonce splývat — není náhodou, že braková literatura je často vydávána bez uvedení jména autora či jen s uvedením editora/upravovatele, a blíží se tak anonymní folklorní tvorby. Průnik folkloru a nízké literatury je tak velký, že se někdy mluví o tzv. **pololidové tvorbě**. Do ní bývají řazeny především kramářské písně, ale i starší dramatická tvorba (interludia, barokní sousedské divadlo).

1 Beneš (ed.) 1990: 7.